

Dobos Ilona / A BIBLIAI JÓZSEF A MESÉKBEN ÉS A MONDÁKBAN

A Biblia (a keresztényeknél ennek első könyve, az Ótestamentum) alakjai közül talán éppen József az, akinek története a népek képzeletét a leginkább megragadta. A József-legendát számos szépirodalmi mű dolgozta fel, itt csupán a legkiemelkedőbbre, Thomas Mann *József-tetralógiájára* utalnék. Gyakori témája a képzőművészetnek. A történet egyes részletei, motívumai mesékben, mondákban és bibliai elbeszélésekben Ázsia és Európa népeinél máig is fennmaradtak.

A József-legendát már a bibliai időkben is szóban terjedt, és a zsidóságon kívül ismerték az ókori Kelet más népei is, így az arabok, perzsák, törökök. Az Ószövetség történetei a szóbeliségből bekerültek a Koránba. Ezzel a kérdéssel az európai szakirodalomban a múlt század első évtizedei óta többen, behatóan foglalkoztak.¹ A nemzetközi kutatás érdeklődéséhez illeszkedve nálunk Neumann Ede (1859–1918) írt a múlt század végén diszsertációt a József-legendát hatásáról Kelet népeire. (Ő volt egyébként az első, akit az Országos Rabbiképző Intézetben 1883-ban rabbivá avattak.)

Művében a bibliai történetet összehasonlítja a Korán és az apokrif arab és zsidó források szövegeivel, és kimutatja, milyen nagy változásokon ment keresztül a zsidó hagyomány az arab szájhagyományban. Neumann meggyőzően bizonyítja, hogy József története nem írásbeli úton jutott el az arabokhoz, hanem szájhagyomány útján. Maga Mohamed is a szóhagyományból ismerte meg a próféták életét, hiszen „talán saját anyanyelvén sem tudott olvasni”. Arábiában, Medina környékén több zsidó törzs lakott, akikkel Mohamed fiatalra óta érintkezett. „...ezek a zsidók arabul beszéltek ugyan, de ismerték régi történetüket, különösen a patriarchákét és a mondákat, amelyek ezeknek életéhez fűződtek.”

Összegezve a kérdést: „A zsidó és keresztény mondákat illetőleg... azok a népben éltek, és nem a könyvekből jutottak a néphez, hanem megfordítva, a néptől a könyvekbe, mert különben hogyan magyarázhatnók meg azon körülményt, hogy az arab zsidók, akik a talmudot és midrast nem olvasták, ismerték ezen mondákat, mégpedig akkor, midőn még összegyűjtve sem voltak.”²

Az arabok mérhetetlen túlzásokkal, szertelen fantáziával erősen átköltötték, meseszerűvé tették József életútját.

A mohamedán legendának itt csupán néhány olyan motívumáról szólnék, amely a Bibliában nem szerepel, és amely a tündérmesékben vagy a mondákban még évszázadokig fennmaradt.

1. A száraz ág kiszökdül

A Bibliában a serdülő Józsefnek két olyan álma van, amellyel testvérei haragját magára vonja, az arab források egy harmadikról is szólnak. „Azt látam álmomban – szól Juszuf apjához –, hogy én és testvéreim ágakat ültettünk a földbe, én egyet és testvéreim is ki-ki egyet. Az ő ültetvényeik azonban elszáradtak, és csak az enyém zöldellt, virágzott és hozott gyümölcsöt.”³

Az ókori zsidóság a száraz ág kiszökdülésének csodáját Mózes fivérének, Áronnak személyéhez köti. Áron papi hatalmát az Úr azzal igazolja, hogy száraz botja kivirágzik.

A száraz ág, amely kihajt, hogy bizonyítsa gazdja királyságát, elhivatottságát vagy bűnei bocsámatát, a néphit és a folklór egyik legismertebb motívuma, amely mesékben, mondákban és hiedelmekben egyaránt előfordul.

Evvel a motívummal egy mesében magam is találkoztam *Bodrogkeresztúron*, 1961-ben, ahol egy elmagyarosodott ruszin (kárpatukrán) mesemondó mondta el a rabló Máté (Madej)-ről szóló nemzetközileg elterjedt legendamesét. A rabló már 99 embert megölt, s koponyáikkal fedi be kunyhója tetejét. Arra jön egy szerzetes, akinek Máté meggyónja bűneit. A pap egy száraz botot ad neki, és azt mondja: „...a szádba fogol hordani rá vizet, míg ki nem hajt és gyümölcsöt nem hoz! Majd én eljövök akkor, mikor ez már ki fog zöldülni, és föloldalal a bűncid alól.” Így is történt.⁴

A legendamese különösen elterjedt az oroszoknál, ukránoknál, lengyeleknél, litvánoknál, cseheknél és szlovákoknál.⁵ (Minden bizonnyal ebből fakad Tarkovszkij *Áldozathozatal* című filmjének alapmotívuma. Egy fiú naponta öntöz egy száraz facsemetét, amelyet apja ültetett el.)

A magyar népmondákban nagyon gyakori a száraz ág kivirágzásának csodája. Így a Mátyás mondakörben: Mátyás elültet egy száraz „öszökét” (ágot), hogy kivirágzása bizonyítsa elhivatottságát a trónra.⁶ A betyár mondakörben a száraz ág

kivirágzását bizonyítja, hogy a betyár bűnbocsánat-kivirágzását bizonyítja, hogy a betyár bűnbocsánat-felnyert. A két háború között Munkácson – ahol felhőttem – a római katolikus diáklányok között még általánosabban elterjedt volt az a hiedelem, hogy a pápaválasztás úgy történik, hogy a jelöltek napokig ülnék, kezükben egy száraz ággal egy teremben, és akinek kezében előbb zöldül ki az ág, az lesz a pápa.

2. A szóra bírt farkas

Az állatmesék és a tündérmesék egy csoportjának sztereotíp fordulata, hogy az állatok beszélnek egymás között, egy emberrel vagy egy fiúval az állatok (madarak) nyelvén. A mohamedán hagyományban Jákob is szóra bírta azt a farkast, amelyről fia azt állítja, hogy szétépte Józsefet. Jákob így fohászokodott: „Ó, Istenem! hallgass kérésemre. Tanítsd meg beszéde ezen farkast.” Isten meghallgatta Jákobot, és feloldotta a farkas nyelvének bilincseit. A farkas megszólalt, és elmondta, hogy ő nem ette meg Józsefet. „Én idegen farkas vagyok, Egyiptomból jöttem ezen vidékre megkeresendő testvéremet.” Védekezésének legfőbb érve, „a próféták húsa el van tiltva a vadállatoknak.”⁸ Ez a motívum a Bibliában nem szerepel, korábban nyoma sincs a zsidó hagyományban. Arab forrásokból került be a Széfer hájásár-ba. A Széfer hájásár Scheiber Sándor szerint kései midrás, amelyen erősen érezhető az arab hatás.⁹ Az araboktól ívett monda a zsidó aggádaiban már így módosul: „Jakob (Jákob) megkérde a farkast: »miért faltad fel az én fiamat?« Ekkor Isten kinyitá a vadnak száját, hogy szavával megvigasztalja Jakobot. Isten pedig nem látta fiadat, és nem öltém meg. Messze földről jöttem ide, hogy felkeressem fiamat, mert a tiedhez hasonló baj ért engem is. Néhány napja csak, hogy ezen vidékre jöttem fiamat keresendő, amely eltávozott tőlem, és amelyről nem tudom, hogy él-e még vagy pedig meghalt-e.”¹⁰ A zsidó aggáda szövegében a farkas ugyanolyan fiáért aggódó apa, mint Jákob.

3. József megkísértése

Különösen átköltött a Koránban és más arab forrásokban József esete Putifárnéval. Józsefet az izmáelita kereskedők Egyiptomba hurcolják, megszabadítják láncaitól, visszanyeri szépségét. A városban nagy versengés volt, mindenki meg akarta vásárolni a szép rabszolgát. Végül egy gazdag kereskedő, Aziz és felesége, Zalicha vásárolták meg sok aranyért.¹¹ Zalicha „ki volna képes leírni szépségét, ecsetelni bájait!... férje Aziz szereti őt teljes szívéből, de nem részesíthette a házaselet örömeiben...

Az első pillanattól fogva, zive Lo szereti mind fel. Az első pillanattól fogva szívem hő szerelemre lobban fel. Jusuf írta: „Zalicha szerelmének híre villámsebességgel terjedt el az egész városban, Moniphis városának „pletyka hölgyei” egyébről sem beszéltek. Zalicha be akarta mutatni a hölgyeknek Jusufot. Meghívta őket, és Jusufnak megparancsolták: „Menj be hozzájuk, ha meglátják szépségedet, el fogják vészíteni eszmeletüket...” A pletykás asszonyok kezébe Zalicha narancsok ad, és biztatja őket, ahogyz éles késsel hámozzák le a narancs haját. Az asszonyok elragadtatásukban csak a bájos ifjút nézik, és nem veszik észre, hogy a narancs helyett kezüket vágják le, nem éreznek fájdalmat. „Egyrészüik azonnal meghal, mások elkábulva szépségétől, méztőláb és hajadonfővel elfutnak, és soha nem látják többé az értelem világát.”¹² Ezen utal egy dunántúli szólásra: „Ezre a jelenetre utal egy dunántúli szólásmondás, amely már a forrást nem ismeri. Scheiber Sándor érdeklődésére Dömötör Sándor folklórkutató levelében leírja, hogy a Vas megyei Olaszfa községben a két háború között az asszonyok gyakran mondogatták: „Ollan szien, hogy még az ujját is megvággyo írte az ember lányon! Akkor mondták, ha munka közben egy mesemondóra figyelve „beszszaladt” ujjukba a kő.”¹³ A Széfer hájásár-ba is bekerült ez a Zalicha mesemondás. Az epizód szerepét tölti be a Széfer hájásár-ba is bekerült ez a Zalicha mesemondás. Az epizód szerepét tölti be a Széfer hájásár-ba is bekerült ez a Zalicha mesemondás.

4. A három kívánság

A mohamedán Jusuf és Zalicha történetében teljes mértékben Zalicha (Zalicha) három kívánsága a mesék gyakori fordulata. A mesékben Zalichának nem sikerült elcsábítani Jusufot, bár – a Korán szerint – jóságos és szépséges asszony megölt az is megígérte, hogy férjét rövidesen megöli. Végül megvádolta Jusufot, hogy el akarta őt elcsábítani. Jusuf börtönbe kerül, megfejté a király álmait, kiszabadul, és a király helytartója lesz. Nagy hatalma van. Zalicha férje, Aziz közben meghal, ő nagy szegénységben, könyöradományokból él egy kis kumyhóban. Megvakul, összezsigorodik. Bálványait eldobja, megtér Allahhoz. Jusuf arra lovagol. Zalicha megszólítja: „Jusuf megkérdezi, mit kíván: „Három dolgot kívánok: szépségemet, vagyonodat és szerelmedet.” Kívánságai beteljesednek. Jusuf feleségül veszi Zalichát, aki fiakat szül neki.¹⁴ A nemzetközi folklórban a három kívánság a nemzetközi folklórban önálló meseként rendkívül elterjedt.¹⁵ Nálunk a mesének kevés változata ismert.¹⁶

*

A bibliai József története és a hozzáfűződő arab és zsidó mondák, amelyek csak az apokrif irodalomban szerepelnek, egyaránt bekerültek a színhagyományba. A bibliai történetek útját könnyen elképzelhetjük, hiszen prédikációkon keresztül évszázadokon át hallgatták az írástudatlan hívők is. Nehezebb az apokrif szövegek útját követni a szóbeliségben, de hogy ezek is fennmaradtak, azt számos példa bizonyítja. Lammel Annamária és Nagy Ilona nagy számban gyűjtöttek bibliai történeteket, amelyeknek forrásáról ezt írják: „Egyrésztük a Bibliában gyökerezik, más történetek az apokrif hagyományból kerültek a paraszti színhagyományba.”¹⁹

Azok a mesék, amelyeken József történetének hatása erősen érezhető, ilyen mindenekelőtt Az álomlátó fiú, éppúgy terjednek egyik néptől a másikhoz, mint más vándormesék. Tévedés lenne azt hinni, hogy az egyes népek külön-külön formálják meg ezeket a meséket a Biblia hatására.

A színhagyomány vándorlásának leggyakoribb útja, hogy egy saját hagyománnyal rendelkező nép nemzetiségi sorba kerül, nyelvét környezetének határára elveszti, de történeteit nem felejtje el, tovább mondja új környezetében. Ez történt – mint láttuk – a Medina környékén élő, már arabul beszélő zsidókkal is. De a vándorlásnak más útja is lehetséges. Így az egymás mellett élő népek vagy az egy faluban, együtt élő, különböző nemzetiségek között sokan kétnyelvűek, és így nincs nyelvi akadály a szóban élő folklórszövegek vagy hiedelmek terjesztésének. Néprajzi gyűjtésem során ezt a jelenséget magam is többször megfigyelhettem.

Aarne-Thompson nemzetközi mesekatalógusában Az álomlátó fiú (725-ös típusszám) rövid vázlat: „Álom a jövőendő nagyságról. A jövőendő nagyságot megőrlő álmot (jósolat) büntetést (behörtönzést) okoz. A börtönben a fiú beleszeret a királylányba, aki táplálja. Irigy személy javaslatára a fiú teljesíthetetlennek látszó feladatokat old meg, így elnyeri a királylány kezét.”

Ugyanennek a mesetípusnak néhány változatában a következő motívum is szerepel: „A fiú azt álmodja, hogy szülei szolgálni fogják, és a király vizet önt majd kezére.”

A mese ismert Skandináviában, a Baltikumban, Nyugat-Európában, Indiában, az amerikai franciák között.²⁰

Rendkívül elterjedt a szláv népeknél, így az oroszoknál, az ukránoknál, ahol kéziratosan mint apokrif legendát is feljegyezték.²¹ Andrejev, N. P. katalógusa a mese számos szláv párhuzamát sorolja fel.²²

Az álomlátó fiú meséje a magyar nyelvterületen is ismert.²³

Szólnunk kell itt a bibliai mesék, még inkább az egyéni bibliai elbeszélések egyik sajátosságáról. A mesélők átvesznek a Bibliából motívumokat,

neveket, de a mese *hottéré* nem a Biblia világa, hanem a mese *hüttéré* nem a Biblia világa, hanem a mesemondó saját mindennapi környezete, faluja.²⁴

Egy nyírségi változatát Erdész Sándor az ötvenes években Ami Lajostól jegyezte fel. A mese kissé hősziadalmas címe a mesemondó fogalmazásában. Egy embernek tizenkét fiúgyermek volt, és az apja szigorúan követelte, hogy minden reggel ki mit álmodott, számoljon be. A mese így kezdődik: „Egy középparaszt embernek tizenkét fiúgyermek volt...” A középparaszt minden bizonytalanságot, József történetére utal a továbbiakban az álomlátás-álmotívumok feljuttatásával, hogy a mese hőse elkerült otthonából, királyi udvarba viszik, hogy ott elmondja álmait.²⁵

Egy másik nyírségi változat: „A szegényember minden reggel sorba állította hét fiát. Hun yót, hun nem yót, yót egy szegényember. Hét fia yót. Mind a hetet minden reggel sorba állította. Azír tartotta őket, hogy minden reggel, amelyik mit álmodott minden iccaka, megmondta reggel neki.”

Aztán egy reggel sorba állította őket, oszt a legkisebb nem akarta kimondani, hogy mit álmodott, hanem elvette az apja, osztán ütötte. A király meg arra ment bántóval, azt mondja:

– Te szegényember, minek bántod a fiadat?

Azt mondja: Felsíges királyatyám, azír tartom őket – azt mondja, hogy minden reggel, amit álmodik, megmondja – azt mondja –, oszt nem akarja kimondani!

Ne bántsd! – azt mondja – Uj fel, fiam – azt mondja, a kocsi!

Felültette a király. Osszeszedte osztán a hercegeket, grófokat, királyokat, nagy vendégséget készített, hogy mit fog a fiú mondani, hogy az apja hajlíkánál mit álmodott!

Osztán mikor behozza a fiút az urak közé, azt mondja a fiúnak, hogy:

– Fiam – azt mondja –, mit álmodtál?

Azt mondja: felsíges királyatyám!

– Semmit se, felsíges királyatyám!

Akkor aztán berakatta a király kúfal közé. A fiú lehetetlen feladatokat old meg. Ezért kiengedik „a kőfal közül.” Levágja a király nyakát, és ezt mondja: „Éljen, ezt álmodtam az apám hajlíkánál, hét országnak leszek a királya!”²⁶

Az a jelenet, hogy Józsefet irigy testvérei a kútba dobják, ugyancsak szerepel egy Európa-szerte elterjedt mesetípusban. Az éneklő madár (A tűzmadár) mesében. Aarne-Thompson 550. sz. mesetípusának 4. motívuma: a hőst bátyjai kirabolják, és bedobják egy kútba.

A mese vázlat: a király megvakul, és csak úgy nyerheti vissza szeme világát, ha valaki elhozza neki az éneklő madarat. Három fia útnak indul,

kető sikertelenül, a legkisebbnek sikerül megszereznie a madarat. Útközben találkozik fivérével, akinek megmenti életét. A fivérnek irigykednek öccsükre: „Én elhatároztam – mondja az egyik –, hogy összevagdaljuk és bedobjuk a kútba.” Így is történt. A fiú darabokra szabdalt holttestét öt év múlva ragasztja össze és támasztja fel segítőtársa, a róka.²⁷

Stith Thompson motívumindexe szerint az a jelenet, hogy Józsefet testvérei gödörbe dobják, többek között ismert a spanyoloknál és a missouri franciáknál. Amerikába a motívumot a bevándorló európai telepesek vitték be.²⁸

Gyakran szerepel a szájhagyományban az a Bibliából ismert jelenet, hogy József cselből ezüst poharat (bögrét) tesz Benjámin (vagy valamennyi bátyja) zsákjába. Ismert középkori példázatként a szájhagyományban: Dániában, Spanyolországban, Olaszországban, Indiában.²⁹ Putifárné (Zalicha-Zulejka) visszautasító szerelme ismert az izlandi-ír mítoszban éppúgy, mint Indiában.³⁰ De nem sorolom a példákat.

*

Végül azok az elbeszélések, amelyek közvetlenül a Biblia hatására keletkeztek, is jól tükrözik, mennyire megragadja az emberek képzeletét József egyénisége, kalandos sorsa. Kisebb falusi közösségekben ugyanis olyan biblikus történetek is elhangznak, amelyek egyéniek, még nem folklorizálódtak. Az eredeti szöveg – amelyet a templomban, iskolában vagy vasárnap délutáni vallásos összejöveteleken hallanak – a paraszti elbeszélők száján rendszerint megváltozik, mégis a már folklorizálódott meséknél és mondáknál hűségesebben követi a Bibliát. A történetek átvedődnak a jól ismert hazai környezetbe.

A reformátusok általában jobban ismerik az Ótestamentumot, mint a katolikusok, akiknek ezt önálló olvasásra sokáig nem is ajánlották.

A biblikus idóket – akárcsak a magyar történe-

lem korai eseményeit, a hongfoglalást, a tatárjárást – nem helyezik túlságosan régi időkbe, úgy képzelelik, hogy mindez szüleik, nagyszüleik életében történt.

Húsz éve Visznenen (Heves m.) érdeklődésemre, hogy a faluban ki ismeri legjobban a Bibliát, többen is a 84 éves Huszár Örszét ajánlották. Az özvegyasszony mindjárt József történetével kezdte.

– Jákobnak tizenkét fia volt: Ruben, Simon, Lévi, Juda, Izakház, Zebula, Dán, Neften, Ázel, József, Benjámin. (Megvan-e a tizenkettő?)

Józsefet eladták Putifárnak. Majdnem a legkisebb fiút. Nagy ínségben éltek. Az apja adta el. Hát azelőtt minő világ volt, jóságos Isten! Hát mondtam már, minő nagy nyomor volt itt nagyapáink idején. Csak akkor történhetett ez is.

Nagy ínség gyött rájuk, oszt az apjuk elment kenyeret keresni. Oszt éppen Józsefhez került. Oszt adott neki József kenyeret, nem vett el pénzt érte.

Hát ez eddig van.

A vallásos asszonynak az Ótestamentumból ezenkívül semmi más nem maradt meg emlékezetében.

Lammel Annamária – Nagy Ilona – *Parasztbiblia* című gyűjteményében négy történet szól Józsefről és testvéreiről, ilyen részletekkel: „József és testvérei is sajnálmentek. Összevesztek a kocson, mert mindnyájk maga szeretett volna gazdálkodni.”³¹

Rövidítésben lévő archívumukban még tizenkét elbeszélés foglalja közre József történetével.

*

József bibliai története – amely az arab és perzsa szájhagyományokban mondákkal egészült ki – töredékeiben, mesemondásokra hullva milyen beágyazódott az európai és ázsiai népek frásos és orális kultúrájába.

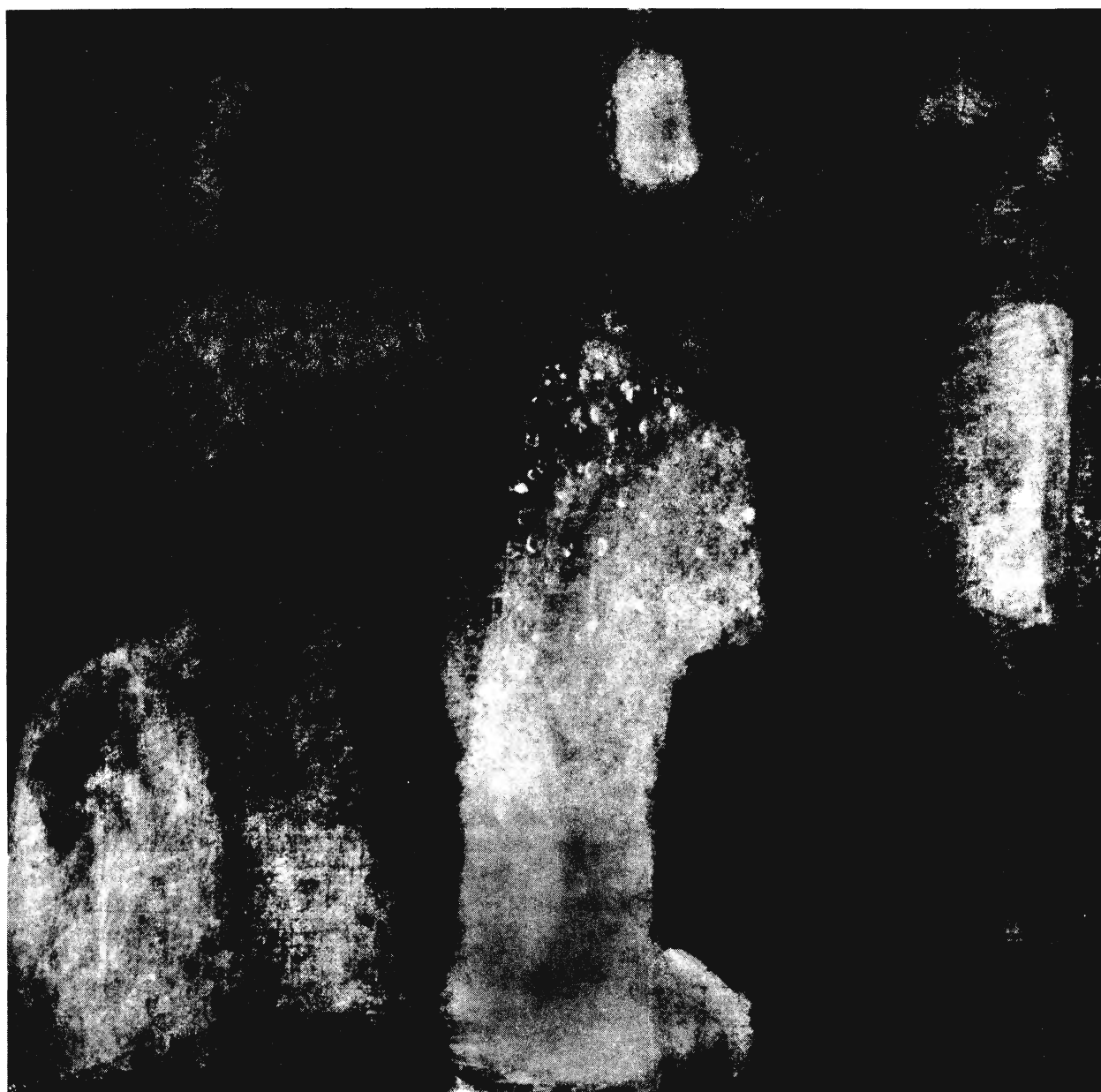
KÉLELT AZ MTA BORS ALAPÍTVÁNY TÁMOGATÁSA VÁL

JEGYZETEK DOBOS ILONA CIKKÉHEZ

- 1 Hogy csak néhány jelentősebb művet említsék: Weil, G.: *Biblische Legenden der Muselmänner*. Frankfurt a. M. 1845; Brugsch: *Aus dem Orient*. Berlin 1864; Gorion, M. J. bin: *Joseph und seine Brüder*. Frankfurt a. M. 1917 (és későbbi kiadások); Speyer, H.: *Die biblischen Erzählungen im Coran*. Hildesheim (1931) 1961. 2. Aufl.; Ginzberg, L.: *The Legends of the Jews*, 1–7. Philadelphia, 1946.
- 2 Neumann Ede: *A muhameddán József-monda eredete és fejlődése*. Bp., 1881, 1–2.
- 3 Neumann E. i. m. 16–18.
- 4 Dobos Ilona: *Bodrogkeresztúri mesék és mondák*. Bp., 1968. 21. sz. 152–157; Aarne, Antti–Thompson, Stith, 1961 *The Types of the Folktale*. FFC 184. Helsinki. (A továbbiadban AaTh) nemzetközi mesekatalógusában 756 B. számon szerepel.
- 5 Erről tanúskodik Andrejev, N. P. orosz mesekatalógusa (756 tsz.). *Az orosz mesetípusok Aarne-rendszerű mutatója*. Bp. 1960.
- 6 Vö. Dobos Ilona: *Gyémántkégy*. Budapest, 1981. 421.
- 7 A kéziratban lévő Történeti Mondakatalógus adatai szerint (IV.

- b.) számos betyármondában szerepel ez a motívum. A kézirat rendezése folyamatban van.
- 8 Neumann, E.: i. m. 31.
- 9 Scheiber Sándor: *A testvérgyilkosságtól József testvéretig*. In: *Beszélgések a Bibliáról* (Szerk.: Rapcsányi László) 51.
- 10 Neumann: i. m. 32–33.
- 11 I. m. 42.
- 12 I. m. 44, 49.
- 13 I. m. 64–66.
- 14 Scheiber Sándor: „Ollan szep, hogy miög az újít is megvággyo ierte az ember lányo!” In: *Folklór és tárgytörténet*, II. 256–259.
- 15 Thomas Mann bin Gorion mellett Hotovitz, J.: *Die Josephs Erzählung* című könyvét használta (Frankfurt a. M. 1921), amely egyike a legalaposabb régi elemzéseknek.
- 16 Neumann: i. m. 96–98.
- 17 AaTh 750/A
- 18 Berze Nagy János: *Magyar Népmesetípusok*. Pécs 1957. I–II. 750 mt. – *Magyar Népmesekatalógus* (MNK) szerk.: Kovács Ágnes.

- Kézirat. 750 I. 3. változat. A mesét Somogy megyében magam is feljegyeztem.
- 19 *Transzformációs folyamatok a magyar néphagyományban élő biblikus történetekben. Ethnographia.* 1986. I. 1.
- 20 AaTh 671 mt. Vö. még Thompson, Stith: *Motif-Index of Folk Literature*, 1–6. Copenhagen. 1955–58. M312.
- 21 *Vom schönen Josef.* (Sammler: Hnatjuk-Franko). *Apokrifische Erzählungen von Personen und Ereignissen des Alten Testaments nach Handschriften der Soloveckaja Bibliothek.* Petersburg 1877.
- 22 Andrejev: i. m. 725 mt.
- 23 Berze-Nagy: 725 mt. 13 vált. MNK 726 A* 5 vált.
- 24 Erről bővebben: Lammel A.–Nagy I.: i. m. *Ethnographia*, 1986. I. 1–12.
- 25 Erdész Sándor: *Ámi Lajos meséi*, I–III. Bp. 1968. II. 104. sz. 495.
- 26 *Ruzszkovic István meséi.* A MNK füzetek 4. Szerk.: Kovács Ágnes. 9. sz. 69–74.
- 27 Dobos Ilona: i. m. 1988. 18. a. az. 121. 132.
- 28 Thompson, St.: i. m. K1931. 4; N733. 3.
- 29 Thompson, St.: i. m. H151. 4.
- 30 Thompson, St.: i. m. H151. 4.
- 31 Lammel–Nagy: i. m. 155–160.

VÁLI DEZSÓ: RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – SÖTÉT KÓ/1984